

Kalbininkas, žodynininkas Chackelis Lemchenas*

Izraelis Lempertas

1923 m. išėjusioje knygoje „Žydai Lietuvoje“ profesorius (vėliau – akademikas) Augustinas Janulaitis rašė, kad be Lietuvos žydų istorijos Lietuvos istorija būtų nepilna. „Yra tai, be abejo, dalis Lietuvos visuomenės istorijos...“¹ Dabar, kai žydų po Holokausto liko saujelė, sunku įsivaizduoti, kad Lietuvoje gyveno daugiau kaip 150 000 žydų, o prijungus Vilnių ir Vilniaus kraštą, jų susidarė beveik ketvirtis milijono. Tai buvo gausiausia tautinė mažuma. Per 650 gyvenimo Lietuvoje metų žydai įnešė didelį indėlį į krašto valstybingumo raidą, jo modernizavimą, ūkį, kultūrą. Suprantama, ne visą žydų kuriamą kultūrą galima laikyti indėliu į lietuvių kultūrą. Religiniai mąstytojai kūrė žydų, bet ne lietuvių kultūrą. Tačiau tai buvo Lietuvos kultūros dalis. Vilniaus Gaonas Eliahu, gyvenęs XVIII a., vienas didžiausių pasaulio žydų religinių išminčių, garsino Vilnių, Lietuvą visame pasaulyje. Bet buvo (ir dabar esama) žydų, be kurių neįmanoma įsivaizduoti tautinės lietuvių kultūros. Vienas iš jų buvo neseniai miręs žymus lietuvių kalbininkas, žodynininkas Chackelis Lemchenas.

Per beveik 98 gyvenimo metus, – o jis dirbo visą gyvenimą, tik visiškai pasiligojęs paskutiniais gyvenimo metais nebegalėjo dirbti, – jis nuveikė labai daug. Sveikindamas jį 90-mečio proga akademikas Zigmas Zinkevičius rašė: „... lietuvių kalbininkai didžiai vertina Jūsų indėlį į lituanistiką“². Kitas akademikas, Kazys Ulvydas, rašo apie jo nuostabią veiklą leksikografijos, terminologijos, kalbos normalizacijos ir jos kultūros srityse ir dar priduria, kad jis – puikus vertėjas ir talentingas pedagogas³.

Jo veikla buvo įvairiapusė. Jo darbų bibliografija apima daugiau kaip 200 pavadinimų. Bet svarbiausia jo veikloje buvo žodynai. Būtent šioje srityje pirmiausia atsiskleidė jo kalbininko talentas, puikios žinios, kalbos dvasios suvokimas, nepaprastas mokslininko kruopštumas, didžiulė atsakomybė už kalbos kultūrą. Šias savybes jis išsiugdė dar jaunystėje. 1923 m. įstojęs į Kauno universiteto humanitarinių mokslų fakultetą (Vytauto Didžiojo vardas universitetui buvo suteiktas vėliau, 1930 m.), jis mokėsi pas lituanistikos didžiavyrius J. Jablonskį, K. Būgą, V. Krėvę-Mickevičių. J. Jablonskis, lietuvių bendrinės kalbos tėvas, greit atkreipė dėmesį į gabų ir kruopštų studentą, puikiai atliekantį visas užduotis.

„Kalbotyros skyriaus humanitaras Chackelis Lemchenas, – rašė J. Jablonskis 1924 metais, – yra, kiek turiu pastebėjęs, nepaprastas studentas: nedaug tėra studentų, kurie taip gerai, kaip jis, nusimano apie lietuvių kalbos dalykus“⁴.

Profesorius gėdino kitus studentus, kad nelietuvis taip gerai gali išmokti kalbą, o tokioje didelėje auditorijoje tik keli lietuviai taip moka taisyklingai sudėlioti kirčius (beje, tarp tų kelių studentų buvo vėliau tapę įžymiais kalbininkais

* Straipsnis aprobuotas serijos „Lietuvos valsčiai“ Mokslo darbų komisijos. Leidyklai įteiktas 2002 12 24.

¹ Janulaitis A. *Žydai Lietuvoje*, Kaunas, 1923, p. 3.

² *Darbai ir polėkiai*, sud. Rozina J., Pailis P., Vilnius, 1994, p. 16.

³ *Ten pat*, p. 17.

⁴ *Ten pat*, p. 3.

A. Salys ir P. Skardžius). J. Jablonskis pakvietė Ch. Lemcheną jam padėti; Lemchenas iki paskutinių dienų didžiudamasis pasakojo, kad dirbo sekretoriumi pas didįjį kalbininką.

Pirmasis fundamentalus Ch. Lemcheno rusų–lietuvių kalbų žodynas pasirodė 1949 m. Tokio pobūdžio žodynas tada buvo labai reikalingas, jis turėjo didelę paklausą, tad po kelių metų buvo parengta ir išleista antroji jo laida, pusanthro karto didesnės apimties. Ch. Lemchenas rengė įvairios paskirties, skirtingiems vartotojams taikytus žodynus – mažąjį rusų–lietuvių kalbų žodyną, mokyklinį, stambų. Mokyklinių žodynų išėjo 7 laidos.

„Iš šių žodynų, – rašo žymus lietuvių kalbininkas V. Vitkauskas, – Lietuvos moksleiviai mokėsi ne tik taisyklingos rusų kalbos, bet ir taisyklingai lietuviškai (ypač kirčiuoti)“⁵.

Svarbiausias Ch. Lemcheno darbas žodynų srityje neabejotinai yra keturių tomų rusų–lietuvių kalbų žodynas (1982–1985 m.), kurį rengė keli autoriai, bet didesnę dalį (pirmąjį ir antrąjį tomus bei dalį ketvirtojo) parengė Lemchenas, kuris buvo ir šio didžiulio darbo vadovas. Ižytaus kalbininko A. Sabaliausko teigimu, šis žodynas yra laikytinas vienu svarbiausių lietuvių leksikologijos paminklų. Šio darbo autoriams, tarp jų Ch. Lemchenui, paskirta 1987 m. valstybinė premija.

Ch. Lemcheno parengti darbai yra labai aukštos kalbos kultūros, nepaprastai kruopštūs, kūrybiški. Rengiant žodynus, kartais tekdavo koreguoti leksiką, naujai kurti žodžius. Tai buvo daroma labai profesionaliai. Pavyzdžiui, žodį *болельщик* anksčiau versdavome žodžiu *sirgalius*, kuris kalbininkų požiūriu nėra visai tinkamas. Lemchenas pasiūlė žodį *aistruolis*, ir šis žodis prigijo, jis įtrauktas į akademinį Lietuvių kalbos žodyną.

Visus pokario metus iki pensijos Ch. Lemchenas dirbo leidyklose, redagavo daugiausia mokslo veikalus. Ir šiame bare jo nuopelnai yra neįkainojami. Jis redagavo tarptautinių žodžių žodynus, daugelį terminų žodynų (teisės, geografijos, chemijos ir kt.), o čia juk ypač reikalinga kalbos dvasios žinovo kritinė akis. Gausybė žmonių ateidavo pas jį konsultuotis – ir pradedantys redaktoriai, ir patyrę kalbos žinovai. Gal akivaizdžiausias jo, kaip kalbos redaktoriaus, pripažinimas buvo tai, kad būtent jam buvo patikėta redaguoti akademinę trijų tomų lietuvių kalbos gramatiką. Jis rašė mokslinius straipsnius apie lietuviškų terminų darybą, kas buvo ypač aktualu ruošiant terminų žodynus, nagrinėjo subtiliausius kalbos dalykus (plg. kad ir 1963 m. „Kalbos kultūroje“ išspausdintą straipsnį „Veiksmažodiniai daiktavardžiai su priešaga -(i)acija“)⁶. Greta to jis kėlė ir bendruosius, principinius kalbos klausimus. Mėnėjau, kad kartais jis pasiūlydavo naujadarus, bet darė tai labai santūriai, atsargiai; neatsitiktinai jo pasiūlyti terminai visi prigijo. Kartu jis griežtai pasisakė prieš kai kurių autorių besaikį polinkį atsisakyti išgalėjusių tarptautinių žodžių, pakeisti juos nevykusiais naujadarais. Primindamas trečiojo dešimtmečio kai kurių „entuziastų“ siūlymus žodį *kultūra* keisti žodžiu *įdarbė, literatūra – raštuomene, direktorių – tvarkovu*, jis cituoja J. Jablonskį, kuris 1925 metais rašė:

⁵ *Ten pat*, p. 25.

⁶ *Kalbos kultūra*, Vilnius, 1963, nr. 5, p. 30–37.

„... leiskime jai (kalbai) augti saviškai, savomis tautos taisyklėmis, kište nekiškime į ją be jokio reikalo *visokių naujadarų*...“⁷

Sunku apžvelgti visus jo, kalbininko, veiklos barus. Bet negalima nepaminti dar dviejų dalykų. Prieš karą Ch. Lemchenas daug metų dirbo žydų gimnazijose lietuvių kalbos mokytoju. Jau 1924 m., dar net neįpusėjęs universiteto studijų, jis pradėjo dirbti Ukmergės žydų gimnazijoje. Gimnazijos mokytojui buvo būtinas aukštasis išsilavinimas. Ukmergės minėtai gimnazijai buvo labai reikalingas kvalifikuotas lietuvių kalbos mokytojas, o rasti tokį tais metais buvo nelengva. Tada J. Jablonskis rekomendavo savo studentą, ir Švietimo ministerija paskyrė jį – studentą – mokyti žydų jaunuolius valstybinės kalbos. Ch. Lemchenas tapo puikiu mokytoju. Tiek Ukmergės, tiek Šiaulių, tiek Kauno žydų gimnazijų buvę jo mokiniai ir dabar jį prisimena su didžia pagarba ir meile. Jis labai rimtai žiūrėjęs į šį darbą (beje, viską, ką jis darė, jis darė rimtai, atsakingai). Tai rodo toks faktas. 1928 m. lietuvių kalbos ir literatūros mokytojų respublikinėje konferencijoje Kaune jis skaitė pranešimą „Kuo skiriasi lietuvių kalbos ir literatūros mokymas nelietuvių mokykloje nuo to paties dalyko mokymo lietuvių mokykloje“. Pranešimo tekstas buvo paskelbtas žurnale „Švietimo darbas“. Manau, kad ir dabar ši problema lieka aktuali, iki galo šis reikalas nėra išspręstas. Neretai lietuvių kalba rusams ar lenkams dėstoma (ir ne tik mokyklose, bet ir įvairiuose suaugusiųjų kursuose) tinkamai (o kartais ir visiškai) neatsižvelgiant į klausytojų gimtosios kalbos dėsnius (kurių lietuvių kalbos dėstytojai neretai ir neišmano) ir dėl to ne visada pasiekiami norimų rezultatų. Ch. Lemcheno pranešimas, manau, buvo pirmas mėginimas šią problemą iškelti, o jo pareikštos mintys ir šiandien reikšmingos.

Nemaži Ch. Lemcheno nuopelnai ir kaip vertėjo. Mokytojaudamas jis stengėsi priartinti žydų jaunimą prie lietuvių literatūros, kultūros; versdamas žydų rašytojų veikalus į lietuvių kalbą, jis siekė supažindinti lietuvių visuomenę su jidiš literatūros klasikais – I. L. Percu, Šolom Aleichemu ir kitais. Ch. Lemchenas buvo vienas iš trijų vertėjų, parengusių 1931 m. išleistą žydų apysakų antologiją lietuvių kalba. Ir vėliau jis vertė, taip pat redagavo kitų vertimus iš jidiš kalbos į lietuvių kalbą. Ch. Lemcheno vertėjo veikla prasidėjo labai savotiškai, įsimintinu epizodu. Kauno universitete trečiojo dešimtmečio pradžioje buvo įsteigta Semitologijos katedra. Vadovauti šiai katedrai buvo pakviestas Nachmanas Šapira, Kauno vyriausiojo rabino sūnus, apsigynęs disertaciją judaikos tema Vienos (Austrija) universitete. Prieš patvirtinant jo kandidatūrą, N. Šapira turėjo pateikti mokslo pranešimą, vad. habilitacinį darbą. Kadangi N. Šapira tada dar nemokėjo lietuvių kalbos, jis savo darbą apie žymų hebrajų rašytoją kaunietį Abraomą Mapu parašė hebrajų kalba (beje, viena Kauno gatvių pavadinta A. Mapu vardu). Straipsnį jis davė išversti ver-

*Chackelis Lemchenas
Kauno žydų
gimnazijos moksleivis.
1921 m.**

* Visos šio straipsnio nuotraukos yra iš Valstybinio Vilniaus Gaono žydų muziejaus fondų.

⁷ *Darbai ir polėkiai*, p. 66.

tėjų biurui. Vertėjas, matyt, silpnai mokėjo lietuvių ar hebrajų kalbą. Darbo recenzentas prof. Mykolas Biržiška labai neigiamai jį įvertino, ypač pažymėdamas, kad tekstas labai painus, vietomis visiškai nesuprantamas. Tada N. Šapira, kažkieno partatas, paprašė Ch. Lemcheną iš naujo išversti pranešimą. Šįkart prof. M. Biržiškos recenzija buvo teigiama. Man pavyko archyve aptikti abi recenzijas; Ch. Lemchenas tada dar nebuvo pasakojęs šios istorijos. Aš papasakojau Ch. Lemchenui apie keistą įvykį, kada po triuškinančios recenzijos N. Šapira per labai trumpą laiką sugebėjo taip kardinaliai perdirbti savo pranešimą. Tada Ch. Lemchenas prisiminė tą istoriją. Aš parodžiau jam abi recenzijas, jam buvo labai įdomu, nes iki tol nebuvo jų matęs.

Ch. Lemchenas visa savo esybe mylėjo lietuvių kalbą, jis gyveno pasinėręs į ją, jos subtilybes. Ne deklaracijomis jis reiškė savo meilę, o veikla, visu gyvenimu. Labai būdingas epizodas, nusakantis jo požiūrį į lietuvių kalbą, nors tai nedera epizodu vadinti, nes tai lėmė visą tolesnį jo gyvenimą. Karo baigtį jis sutiko Dachau koncentracijos stovykloje Vokietijos vakaruose, kur buvo išvežtas iš Kauno geto; išvadavo Dachau amerikiečiai, Ch. Lemchenas turėjo pasirinkimą, jį kalbino vykti į Vakarų, juolab kad giminių Lietuvoje jis nebeturėjo, visi buvo išžudyti hitlerinės okupacijos metais (kad žmona liko gyva, jis tada nežinojo). Ch. Lemchenas santūriai atsakė, kad iš viso, kas jam buvo brangu, liko tik lietuvių kalba, tad kur kitur, jei ne į Lietuvą, jis galės važiuoti. Pasakyta be patetikos, be pozos, poza jam buvo visiškai svetima, bet tai buvo lemtingas sprendimas.

Būdamas lietuvių kalbininkas, Ch. Lemchenas liko žydu. Ir nė per nago juodymą nenutautėjo. Puoselėdamas lietuvių kalbą, jis mylėjo ir jidiš, žydų kalbą. Kai užkalbindavau jį lietuviškai, jis su būdinga jam atlaidžia šypsenele sakydavo – gal kalbėkime *mame lošn*, t. y. gimtąja, motinos kalba. Žydų Lietuvoje po baisiosios katastrofos buvo likusi saujelė, visas Ch. Lemcheno darbas buvo susijęs su lietuvių kalba, nuolat bendravo jis su lietuviais, tad, matyt, pasiūlgdavo gimtosios kalbos. Daugelis žydų sovietmečiu nutautėjo. Nelengva buvo tada būti žydu; iki Stalino mirties (1953 m.) viešpatavo iš esmės atviras valstybinis antisemitizmas; po 1953 m. žydų atvirai nepersekiavo, nebešaudė (Stalino laikais buvo nužudytas visas žydų kultūros elitas, pradedant didžiuoju aktoriumi ir režisieriumi Saliamonu Michoelsu), bet žydams buvo nelengva įsidarbinti, ypač į prestižiškesnes pareigas, į kai kurias aukštąsias mokyklas neįmanoma buvo įstoti, nebuvo nė vienos žydų mokyklos, hebrajų kalba buvo uždrausta, žydų kultūra engiama, naikinami net jos pėdsakai (antai visos žydiškų pavadinimų Vilniaus gatvės – Žydų, Gaono, Strašūno ir kt. – pervardintos). Nemaža žydų stengėsi nuslėpti savo tautybę, vaikai būdavo užrašomi ne žydais, kad stodami į aukštąją mokyklą jie neturėtų papildomų sunkumų dėl vadinamojo penktojo anketos paragrafo (tautybė). Tais laikais gimė anekdotas: žydas pildo anketą (asmens įskaitos lapą); klausimas – ar tarnavote baltagvardiečių kariuomenėje? – Ne. – Ar priklausėte priešiškomis partijoms? – Ne. – Ar buvote hitlerininkų nelaisvėje? – Ne. – Ar buvote teistas? – Ne. – Tautybė? – Deja, taip.

Taigi Ch. Lemchenui buvo svetima bet kokia mintis slėpti savo tautybę. Esu tikras, jam ir į galvą negalėjo ateitis tokia mintis. Iš jo dvelkė orumas visais atžvilgiais. Ir, manau, net pikčiausi antisemitai niekada neužgauliojo jo dėl tautybės.

Dideli Ch. Lemcheno nuopelnai žydų kultūrai, literatūrai, o ypač – jidiš kalbai. Jau minėjau, kad jis išvertė nemaža žydų rašytojų kūrinį į lietuvių kalbą. Jis redagavo ir kitų autorių vertimus iš jidiš kalbos. 1938 m. jis atliko labai įdomų Pakruojo medinės sinagogos, pastatytos 1801 m., tyrimą, kurio rezultatus paskelbė žurnale „Gimtas kraštas“⁸. Manau, tai buvo unikalus tokio pobūdžio tyrimas anais laikais. Straipsnyje yra reikšmingų, profesionalių komentarų. Pavyzdžiui, aprašydamas gausią sinagogos tapybą, jis nurodo ant lubų nupieštą leviataną, laikantį savąją uodegą savo žiotyse, ir aiškina, kad, pagal žydų padavimą, leviatanas tokiu pavidalu yra apsupęs pasaulį, ir, jei tik jis išleistų uodegą iš burnos, pasaulis tuoj sugriūtų.

Kai buvo atkurta Lietuvos nepriklausomybė ir prasidėjo tautybių atgimimas, Ch. Lemchenas jau buvo įpusėjęs devintąjį dešimtmetį, bet kiek įmanydamas jis padėjo atsikūrusiai žydų bendruomenei, pirmiausia, žinoma, kalbos dalykuose (leidžiant bendruomenės laikraštį, ruošiant užrašus ant paminklų žydų masinių žudynių vietoje ir kt.). Mes jį vadinome žydų kultūros patriarchu.

Didžiausias Ch. Lemcheno indėlis į žydų kultūrą – tai ilgamečiai Lietuvos žydų tarmės ir lietuvių kalbos poveikio jai tyrimai, apibendrinti studijoje „Lietuvių kalbos įtaka Lietuvos žydų tarmei. Lietuviškieji skoliniai“⁹. Kalbininkai rašo, jo ši nedidelė knyga paliko patį ryškiausią pėdsaką ne tik žydų, bet ir lietuvių kalbotyroje; tai nepaprastai kruopščių tyrimų apvainikavimas. Dar prieškario Lietuvoje, kada žydų buvo gausu visuose miesteliuose, jis rinko gyvosios kalbos pavyzdžius ir pats vienas sukauptė tikrą kalbos lobyną. Kalbos pavyzdžių jis rinko daugelyje vietovių, ypač Žemaitijoje, taip pat šnekėdamasis su kolegomis mokytojais, su savo mokiniais, nemaža perliukų išgirdo važinėdamas iš bendrakeleivių... Ketvirtajame dešimtmetyje, apibendrinęs sukaupią medžiagą, jis Vytauto Didžiojo universitete apgynė diplominį darbą. Pokario metais jis toliau sistemino, analizavo surinktus kalbos faktus, studijavo naujas kalbotyros publikacijas ir, įveikęs nemaža sunkumų, 1970 m. paskelbė šį darbą atskiru leidiniu.

Knyga yra lingvistinė, bet jos pradžioje autorius pateikia labai reikšmingų bendrų žinių apie žydus apskritai, apie žydus Lietuvoje, jų istoriją, jidiš kalbą, Lietuvos žydų tarmę, apie kalbų sąveiką. Iš knygos sužinome, kad prieš karą iš 16 milijonų pasaulio žydų 10–12 milijonų kalbėjo jidiš, iš kurių maždaug 3 milijonai – Lietuvos žydų tarme. Ch. Lemchenas nurodo, kad kalbų skolinių tyrimas turi istorinę vertę, leidžia suvokti tautų santykius. Tautos viena iš kitos skolinasi sąvokų, papročių, prietarų ir pan. Ir visa tai atsispindi kalboje. Tad lietuviškų skolinių tyrimas yra didžiai pamokomas ir įdomus, rašo autorius. Svetimus žodžius paprastai skolinasi ne visa tauta, bet tam tikri visuomenės sluoksniai ir verslo grupės, o vėliau tie skoliniai patenka į bendrinę tautos kalbą. Suprantama, kalbamieji skoliniai pateko į žydų kalbą ne per talmudistus, atitrūkusius nuo gyvenimo, „savo šventąjį mokslą težinančius, plevenančius religijos aukštybėse“¹⁰. Tie skoliniai atėjo per žmones, aktyviai bendravusius su lietuviais – per pirklius, amatininkus, smuklininkus ar kaimiečius.

Ch. Lemchenas nagrinėja skolinius nepaprastai kruopščiai, sąžiningai, jo analizė, išvados yra visiškai patikimos, kaip ir viskas, ką jis darė. Jokios konjunktūros, siekimo kam nors įtikti ar atvirkš-

⁸ *Ten pat*, p. 101–106.

⁹ Lemchenas Ch. *Lietuvių kalbos įtaka Lietuvos žydų tarmei. Lietuviškieji skoliniai*, Vilnius, 1970, p. 140.

¹⁰ *Ten pat*, p. 17.

čiai, baimės kam nors nepatikti. Jis rėmėsi visa didžiule savo erudicija, kalbų (ne tik lietuvių, jidiš, hebrajų, lenkų, rusų, bet ir kitų) mokėjimu. Bet koks paviršutiniškumas, nepakankamai pagrįstos išvados jam nepriimtinos. Antai jis polemizuoja su prieškario autoriumi, jidiš kalbos puoselėtoju, bet nepakankamai kvalifikuotu ir atsakingu kalbininku, linkusiu bet kokiį panašumą aiškinti kaip lietuvių kalbos poveikio jidiš kalbai pavyzdį. Sakykim, anas autorius teigė, kad žydiškas prietaras, jog iškrinantį dantį nereikia mesti ant grindų, bet geriau mesti ant krosnies ir pasakyti: „*Pelyte, pelyte! Štai tau kaulinis dantis, duok man geležinį*“, – paskolintas iš lietuvių. Bet ne tik lietuviai turi tokį posakį, teigia Ch. Lemchenas, lygiai tokį pasakymą turi rusai, vokiečiai, ukrainiečiai ir kiti; manoma, kad dantis kažkaip susijęs su pele net Japonijoje, Meksikoje, Naujojoje Zelandijoje. Kiekvienu atveju Lemchenas remiasi kalbų tyrinėtojų publikacijomis, žodynais. Taigi neaišku, iš kur atėjęs šis prietaras, ir šio atvejo negalima laikyti lietuvišku skoliniu. Bet ten, kur Lemchenas išvelgia skolinį, visada tai labai rimtai moksliskai pagrįsta. Ir tie žodžiai, kurie pateikiami leksikinės dalies 72-uose puslapiuose, yra visiškai patikimi, tai skoliniai. Autorius ne tik pateikia skolinių žodynėlį (600 žodžių), jis įvairiapusiskai nagrinėja skolinimosi procesą, analizuoja, kaip lietuvių kalbos žodžiai paverčiami žydu kalbos faktais, kaip jie įauga į svetimą kalbą. Knygoje nagrinėjama skolinių fonetika, morfologinė jų struktūra, skolinių semantika. Štai kai kurių skyrelių pavadinimai: kirčiuotųjų skiemenų balsių atliepimai; nekirčiuotųjų skiemenų balsių atliepimai; dvibalsių atliepimai; konsonantizmas... Semantinėje dalyje pateikiama reikšminė žodžių klasifikacija – žemės ūkis ir namų ruoša, gamta, ne žydu buities sąvokos, pavardės (beje, būta Lietuvoje žydu ir su grynai lietuviškomis pavardėmis, pvz.: Gražutis, Keturakis, Žemaitis ir kt.), pajuokiamoji kalba ir t. t. Suprantu, kad anaipol neįdomu skaityti tik knygos skyrelių pavadinimus, bet man rūpi parodyti, kokio lygio analizę atliko autorius. Yra knygoje ir žaismingų dalykų. Autorius pasakoja, kad Kuržemės žydai, prisigėrę vokiškos kultūros, į kitus žydus žiūrėjo iš aukšto, pravardžiudavo juos „*zameter chazer*“ (žemaičių kiaušė). Na, o žemaičių žydai neliko skolingi ir savo oponentus vadino „*Kurlender indikes*“ (Kuržemės kalakutai). Arba toks pašiepiantis žodis *Kulnekaker*, sudarytas pagal lietuvišką *apriestakulnis*...

1990 m. vienas iškiliausių dabarties jidiš kalbos specialistų profesorius Dovydas Kacas, tuometinis Oksfordo jidiš kalbos ir literatūros programos direktorius, įkalbėjo Chackelį Lemcheną išversti savo knygą į jidiš kalbą, kad ji taptų prieinama mokslininkams ir studentams visame pasaulyje. Su jam būdingu atsakingumu Lemchenas ėmėsi šio darbo, neapsiribodamas tik vertimu: jis gerokai perdirbo savo studiją, papildė ją ir 1992 m. pateikė naują jos variantą jidiš kalba. Tada jam buvo 88 metai. Darbas atspausdintas leidinyje „Oksforder jidiš“¹¹.

Šis darbas vertingas ne tik lietuvių ar jidiš kalbų specialistams, bet ir įdomus bet kurios dvikalbystės, kalbų sąveikų tyrinėtojams – pabrėžia žymiausi lietuvių kalbininkai, o leksinė jo dalis – tai tikros kalbos versmės.

Ch. Lemchenas intensyviai dirbo iki gilios senatvės. Labai reta tokio darbštumo žmonės. Praeito šimtmečio dešim-

¹¹ *Oxford Yiddish*, III, 1195 (išleista Oksforde).

*Chackelis ir Ela
Lemchenai
su sūnumis Viktoru
(kairėje) ir Azarijumi.
1940 m.*

tojo dešimtmečio vidury kartu su bendraautoriumi Ch. Lemchenas ėmė rengti naują didelį, dviejų tomų rusų–lietuvių kalbų žodyną. Kiekvienas autorius rengė po vieną tomą. Darbui įpusėjus, bendraautoris mirė. Ir Ch. Lemchenas užbaigė visą didžiulį darbą – ne tik savo, bet ir bendraatoriaus tomą, kurį teko gerokai papildyti, perdirbti, redaguoti. Jam tada buvo devyniasdešimt treji metai.

Toks sunkiai įsivaizduojamas darbingumas buvo ne tik ilgo gyvenimo išugdyta savybė, ne tik sąžiningumo išugdytos prievolės jausmas, ne tik įprotis. Manau, tai buvo Lemcheno laimė, kad jis išsaugojo norą ir sugebėjimą dirbti, nepaisant įvairių sveikatos sutrikimų, taip pat regėjimo problemų – garsiojoje Fiodorovo klinikoje Maskvoje jam buvo persodinta akies ragena. Po operacijos jis negalėjo žiūrėti televizijos, jo namuose ir nebuvo televizoriaus. Virtuvėje stovėjo senas VEF radijas, ir jis kasdien klausydavosi žinių iš Izraelio jidiš kalba. Man regis, tai buvo vienintelis poilsis nuo darbo, kurį jis sau leisdavo; man neteko matyti, kad jis suktų radio rankenėlę, ieškodamas kitos laidos. Kartoju, darbas jam buvo ne tik įprotis, tai buvo psichologinė užuovėja, kuri gelbėjo jį nuo visų baisybių, kurias jam teko pakelti, naštos. Ir ta prasme išsaugotas darbingumas buvo jo laimė.

Chackelis Lemchenas gimė 1904 m. balandžio 21 d. Papilėje, gausioje žydų šeimoje. Mokytis jis pradėjo tradicinėje žydų religinėje pradžios mokykloje – chedere. Jis mėgdavo pasakoti, jog pirmasis jo mokytojas chedere buvo mano senelis Faivušas Levinsonas, kuris, anot Lemcheno, buvo modernus pedagogas, neapsiribodavęs tik Toros skaitymu, bet pasakodavęs įvairias istorijas, o ypač mėgdavęs vedžioti vaikus į pievas, miškus, pasakojo apie krašto gamtą, augalus. Vėliau, Pirmojo pasaulinio karo metais, kai Kauno gubernijos žydai 1915 m. buvo ištremti, labai sunkiomis sąlygomis Lemchenas Penzoje (Rusija) stengėsi tęsti mokslus, nors po revoliucijos švietimo sistemoje buvo visiška suirutė. Šeimai grįžus į Lietuvą, jis baigė Kauno žydų gimnaziją ir, kaip minėta, 1923 m. pradėjo lituanistikos studijas Kauno universitete. Nuo 1924 m. pradėjo mokytojauti, dėstė lietuvių kalbą žydų gimnazijose Ukmergėje, Kaunė, Šiauliuosė. Universitetą baigė 1936 m., kadangi dirbo, studijos užsitęsė, kas, beje, tada buvo visai normalu.

1929 m. vedė Elą Volsonytę, buvusią mokytoją. 1931 m. gimė sūnus Viktoras, 1936 – sūnus Azarijus. 1940 m. Noachas Priluckis, įžymus žydų filologas, 1939 m. prasidėjus Antrajam pasauliniam karui pabėgęs iš Varšuvos ir apsigyvenęs Lietuvoje, pakvietė Ch. Lemcheną dėstyti žydų tautos istoriją Žydų kalbos ir literatūros katedroje, kuri buvo įkurta Vilniaus universitete 1940 m. ir kurios vedėju buvo paskirtas N. Priluckis. Humanitarinių mokslų fakulteto taryba vienbalsiai patvirtino Ch. Lemcheną katedros asistentu. Ch. Lemchenas stebėjosi ir didžiavosi, kad taryba vienbalsiai jį patvirtino. Deja, pradėti dirbti katedroje (jis turėjo skaityti kursą nuo 1941 m. rudens semestro) jam neteko – prasidėjo Vokietijos–SSRS karas, Lietuva buvo hitlerininkų okupuota, katedra buvo likviduota, prasidėjo masinės žydų žudynės.

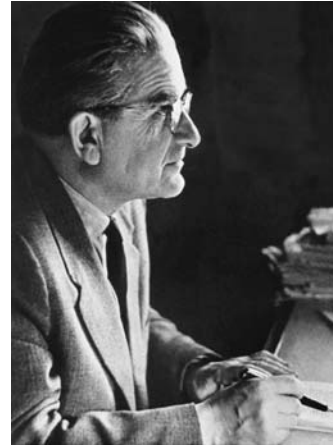
Chackelis Lemchenas

*Antrojo pasaulinio
karo išvakarėse*

Pačioje okupacijos pradžioje Ch. Lemcheno gyvybei iškilo mirtinas pavojus. Pirmomis karo dienomis jį suėmė baltaraištis ir norėjo vestis su savimi; tą dieną vyko baisios žudynės Lietūkio garaže ir veikiausiai jis ten būtų nuvestas. Bet šį kartą Ch. Lemcheną išgelbėjo J. Jablonskis, tiksliau – Jablonskio vardas (Jablonskis jau seniai buvo miręs). Buto, kuriame su šeima gyveno Ch. Lemchenas, savininkas pulkininkas leitenantas Mikolajūnas suriko ant baltaraiščio: kaip tu drįsti liesti geriausią Jablonskio mokinį! Baltaraištis paliko Ch. Lemcheną ramybėje. Tačiau nuo geto niekas išgelbėti negalėjo. 1941 m. liepos–rugpjūčio mėn. visi Kauno žydai, tarp jų ir Ch. Lemcheno šeima, buvo suvaryti į getą. 1944 m. kovo 27 d. per vadinamąją vaikų akciją abu Lemcheno vaikučiai – trylikos metų Viktoras ir aštuonerių metų Azarijus – buvo pagauti, išvežti į Osvencimą ir ten nužudyti dujų kameroje. 1944 m. liepos mėn., likvidavus Kauno getą, Lemchenas išvežamas į Dachau koncentracijos stovyklą, o žmona Ela – į Štuthofio koncentracijos stovyklą. 1945 m. gegužės 2 d. Dachau išvaduojamas ir tą pačių metų birželio mėnesį Ch. Lemchenas grįžta į Lietuvą. 1946 m. pavasarį grįžta ir žmona Ela. Žmona mirė 1979 m. lapkričio 14 d. ir nuo tada Lemchenas liko visiškai vienas, tik tolimi giminės buvo užsienyje, bet kontaktai su jais sovietmečiu buvo labai apriboti. Jau atkūrus Lietuvos nepriklausomybę, iš Australijos atvyko trečios eilės sūnėnas (Ch. Lemcheno sesers anūkas), kino režisierius Rodney Freedman. 1999 m. jis baigė kurti dokumentinį filmą, kurį pavadino „Uncle Chackel“ (Dėdė Chackelis). Filme su didele meile pasakojama apie žydo, pergyvenusio hitlerinės okupacijos siaubą, tragišką likimą.

Lietuvos visuomenė žino Ch. Lemcheno darbus, bet iš esmės nieko nežino apie jo gyvenimą, jo žmogiškąsias savybes. O tai verta, gal net dar didesnės pagarbos ir

nuostabos, negu jo darbai. Tai anaip tol neturi būti su-
prasta kaip mėginimas sumenkinti jo darbų reikšmę. Ch. Lemchenas neįvykdė jokių garsių žygdarbių, gyveno labai kukliai, bet visas jo gyvenimas buvo žygdarbis. Nė didelio ūgio, tikrai ne galiūnas, jis buvo tikras dvasios milžinas. Sunku įsivaizduoti gyvenimo smūgius, kuriuos jam teko patirti. Kokias fizines kančias, badą, šaltį teko pergyventi gete! O pažeminimai, baisaus likimo laukimas kiekvieną dieną? Bet baisiausia – mylimų vaikučių netektis. Ir visiškai bejėgiškumas jiems kuo nors padėti. Po to – atskyrimas nuo žmonos, nežinia iki 1946 metų. O koncentracijos stovykla, kurioje kasdien žūdavo daugybė žmonių, kur beveik nebuvo šansų išgyventi? O daugiau kaip 20 metų visiškai vienatvės po žmonos mirties? Bet Ch. Lemchenas, tas silpnas iš pažiūros žmogus, nepalūžo, jis pajėgė išlaikyti dvasios stiprybę ir mokslo kūrybos galią. Kiek po visų patyčių, bausių kančių – tiek fizinių, tiek dvasinių – jo dūšioje turėjo susikaupti kartėlio, neapykantos, įtūžio! Bet jis liko geranoriškas, kupinas tolerancijos žmonėms, pasirengęs kiekvienam patarti, padėti.

Chackelis Lemchenas – „Minties“ leidyklos redaktorius. 1966 m. I. Fišerio nuotr.

Buvo labai rimtas įvykis, kuris kitam tikrai būtų tapęs nelengvu žmogiškumo išbandymu. KGB suėmė žinomą leidėją Antaną Kniūkštą, kuris hitlerinės okupacijos metais vadovavo valstybinei leidyklai, ir apkaltino jį bendradarbiavimu su naciais. Manau, nereikia aiškinti, kas per įstaiga buvo KGB ir kokie buvo jos veiklos metodai. Ch. Lemchenas, geto kalinys, buvo paskirtas šios leidyklos korektoriumi, ir kurį laiką kasdien buvo vedžiojamas ten dirbti. Ch. Lemchenas ten ir susipažino su A. Kniūkšta. Žinoma, normaliomis sąlygomis būtų visiškai natūralu liudyti nekalto žmogaus naudai, bet kai visa tai susiję su KGB ir kada toks rimtas, net bausis kaltinimas, juolab kad vadovavimas leidyklai hitlerinės okupacijos metais neįsigilinus tikrai gali būti vertinamas kaip kolaboravimas, tada ne vienas būtų rimtai pagalvojęs, ar verta kištis į šį reikalą. Ch. Lemchenai minties likti nuošaly nekilo, jis nesvyruodamas parašė išsamų ginamąjį raštą, įrodinėdamas, kad leidykloje A. Kniūkšta buvo sutelkęs antifašistiškai nusiteikusius žmones, kad jis pritarė antihitleriniams leidyklos darbuotojų pasisakymams, kad jis labai humaniškai elgėsi su geto kaliniais.

„Esu tvirtai įsitikinęs, kad tas gerasis, kilnis žmogus nebuvo nei fašistas, nei fašistų talkininkas“, – rašė Ch. Lemchenas¹².

Niekada Ch. Lemchenas nesiskundė, kad likimas jį nuskriaudė. Negaliu jo įsivaizduoti suirzusio, pikto, pakėlusio balsą. Niekada jis nepasakydavo pikto žodžio apie kitą, nepašiepėdavo, nerodė nepagarbos, nors tarp jo pažįstamų tikrai buvo ir tokių, kurie nebuvo nusipelnę pagarbos. Bet jeigu aš bandydavau ką nors negera apie tokį žmogų pasakyti, jis tokiai šnekai nepritarė; nepeikdavo ir manęs, tik atlaidžiai nusišypsodavo. Aš ir nebedrįsdavau toliau plėtoti tokio pokalbio, o vėliau iš viso atpratau nuo tokių kalbų. Jis buvo

¹²*Darbai ir polėkiai*, p. 152.

aukščiausios prabos inteligentas; greta jo ir pašnekovai darydavosi kilnesni. Jis tiesiog spinduliuodavo gerumą, žmogiškumą, taurumą, inteligenciją geriausia to žodžio prasme. Rašytojas Grigorijus Kanovičius rašo, kad ligi šiol ryškiai prisimena savo pirmąjį pojūtį, kai susipažino su Ch. Lemchenu: virš jo švietė nimbas, kurią turi šventieji ir kankiniai didžiųjų dailininkų drobėse, „*man Chackelis Lemchenas – šventasis*“¹³.

Ch. Lemchenas nebuvo tikintysis, bet Dievo priesakai jam buvo natūrali elgesio norma. Esu tikras – net ir sunkiausiai, baisiausiai gyvenimo momentais jis nenušizengė nė vienam Dievo įsakymui. Jis neturėjo ko atgailauti dėl nuodėmių, jis tikrai jų neturėjo.

Yra tokia žydų legenda, esą pasaulis laikosi ant 36 šventųjų, *lamed vovnikais* vadinamų. Niekas nežino, kas jie tokie, ir patys jie nežino, kas esą. Manau, kad Chackelis Lemchenas tikrai buvo vienas iš jų. Tik abejoju, ar įmanoma rasti dar 35 tokių šventųjų.

Už savo veiklą jis buvo apdovanotas – jam suteiktas nusipelnusio kultūros švietimo darbuotojo garbės vardas, paskirta valstybinė premija, devyniasdešimtmečio proga apdovanotas Gedimino ordinu. Lietuvos žydų bendruomenė išrinko jį bendruomenės garbės nariu. Už šventą gyvenimą, deja, apdovanojimai nėra skiriami.

Tiek darbais, tiek savo gyvenimu Ch. Lemchenas įkūnijo dviejų tautų draugystę; jis įrodė, kad galima mylėti lietuvių kalbą ir būti geru žydu; skirtingos tautybės neturi atitolinti žmonių, trukdyti jų draugystei.

Chackelis Lemchenas mirė 2001 m. lapkričio 11 d. Lietuvos Respublikos Prezidentas Valdas Adamkus atsiuntė žydų bendruomenei laišką, kuriame pažymėjo didelius velionio nuopelnus lietuvių kalbotyrai ir išreiškė užuojautą visiems, kam brangūs jo darbai ir vardas. Po Ch. Lemcheno mirties liko žodynai, studija apie lietuvių kalbos įtaką jidiš kalbai, apdovanojimai, liko puiki knyga, kurioje surinkti kalbininkų, rašytojų straipsniai apie Ch. Lemcheną, jo publikacijos, darbų bibliografija, jo gyvenimo ir veiklos kronika; knygą sudarė Judita Rozina ir Polina Pailis jo devyniasdešimtmečiui¹⁴. Visi šie paminklai primins visiems įžymų kalbininką, nuostabų žmogų. Tiems, kas jį pažinojo, nereikia jokių išorinių ženklų – jo didi asmenybė neišdildoma iš atminties.

Straipsnis „Vermės“ leidykloje gautas 2002 12 24, spaudai parengtas 2006 11 20. Straipsnis spausdintas „Lietuvos valsčių“ monografijoje „Papilė“ II, III dalys, Vilnius, *Vermė*, 2006, p. 382–391 (vyriausioji redaktorė sudarytoja Vida Girininkienė).

Straipsnis interneto svetainėje www.llt.lt skelbiamas nuo 2007 09 06.

¹³*Ten pat*, p. 38.

¹⁴*Darbai ir polėkiai*, Vilnius, 1994, p. 208.